

मानव हा सामाजिक प्राणी आहे. जन्मानंतर लगेच बालक सभोवतालच्या व्यक्तींबरोबर सामाजिक सहसंबंध प्रस्थापित करते. असे असले तरी आंतरक्रिया वाटून घेणे आणि संवाद साधणे हे शिकण्याचा प्रवास हा खूप मोठा असतो. स्वतःच्या भावना समजणे आणि समाजमान्य मार्गांनी त्या व्यक्त करणे ही सुद्धा एक लांबलचक प्रक्रिया आहे.

अर्भकावस्थेपासून शालापूर्व वर्षापर्यंत बालकाची सामाजिक व भावनिक कौशल्ये विकसित करण्यातील प्रगती सतत चालू असते. शालापूर्व वर्षांमध्ये सुरुवातीला मिळणारे उत्तम प्रतीचे सामाजिक अनुभव आणि भावनिक आधार याचा बालकाच्या सामाजिक-भावनिक विकासावर खूप जास्त प्रभाव दिसतो.

शालापूर्व बालकांमधील सामाजिक-भावनिक विकासावर नजर टाकण्यापूर्वी, अर्भकावस्थेतील सामाजिक-भावनिक विकासाबाबत आपण ज्या काही चित्तवेधक गोष्टी पाहिल्या त्या परत आठवून बघूयात.

वैयक्तिक वर्णन आणि आंतरव्यक्तीक संबंध यावर भावनिक-सामाजिक विकासाच्या एकत्रिकारित्या परिणाम होतो.

अ. भावनांचे मूलभूत चार घटक

- उद्दीपक (Stimuli)
- भावना (Feelings)

- शारीरिक उत्तेजना (Physiological arousal)
- वर्तन (Behaviour)

प्राथमिक संगोपनकर्त्याशी संलग्नता (attachment) विकसित झाल्यामुळे जो बंध निर्माण होतो त्यामुळे अर्भकाला सुरक्षिततेची भावना आणि आनंद मिळतो. संगोपनकर्त्याच्या अनुपस्थितीत अर्भक अपरिचित व्यक्तीविषयी भीती आणि दुरावण्याची चिंता दर्शवते.

अर्भकांमध्ये दिसून येणाऱ्या चार प्रकारच्या भावनांची यादी तुम्ही करू शकता का?

- (१)
- (२)
- (३)
- (४)

हे आपल्याला माहितच आहे की, सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे आपण सभोवतालच्या व्यक्तींबरोबर आंतरक्रिया करणे, समाजाला अपेक्षित वर्तन करणे आणि सामाजिक संबंध विकसित करणे हे शिकतो.

ब. अर्भकावस्थेतील महत्त्वाचे वैकासिक टप्पे म्हणजे

- सामाजिक हास्य (Social smile)
- सामाजिक संदर्भ (Social Referencing)
- सामाजिक संकेत (Cueing)

आंतरक्रिया, कृतीशील सहभाग आणि बंध विकसित करणे याद्वारे अर्भकातील सामाजिक विकासात कुटुंब आणि समाज यांची भूमिका निर्णायक असते.

क. ३ ते ६ वर्षातील सामाजिक-भावनिक विकासातील वैकासिक टप्पे :

शालापूर्व बालकांचा सामाजिक-भावनिक विकास म्हणजे फक्त भावना व्यक्त करणे एवढेच नसून स्वावलंबन, संधी मिळणे, समवयस्कांबरोबरची आंतरक्रिया, भावना नियंत्रित करणे आणि स्व-प्रतिमा तयार करणे याचाही समावेश होतो.

विविध कारक कौशल्ये संपादन करण्यामुळे शालापूर्व बालके घराबाहेर जातात, खेळतात आणि शोध घेतात. बोधात्मक आणि भाषा क्षेत्रांत महत्त्वपूर्ण विकास झालेला असल्यामुळे लोकांबरोबर आंतरक्रिया स्वतःला व इतरांना समजून घेणे, भावना व्यक्त करतांना जास्तीत जास्त समाजमान्य मार्गाचा अवलंब करणे यासाठी एक महत्त्वपूर्ण टप्पा पुरवला जातो.

आता आपण सामाजिक-भावनिक विकासातील विविध घटकांतील वैकासिक टप्पे बघूयात.

खालील दिलेल्या क्षेत्रामध्ये बालक समज आणि कौशल्ये विकसित करते.

(१) स्व-जाणीव (Self-awareness)

स्वतःला समजून घेणे ही एका रात्रीत घडणारी प्रक्रिया नाही. या प्रवासात शालापूर्व बालके पुढे दिलेल्या वैकासिक टप्प्यातून जातात.

- **बालके स्व-संकल्पना विकसित करण्यास सुरुवात करतात. (Children start developing self-concept) :** आपण कोण आहोत हे समजून घ्यायला सुरुवात करतात. यामध्ये मुख्यतः कसे दिसतो, नाव, स्वतःच्या मालकीचे काय याविषयी समजून घेणे याचा समावेश होतो.
- **लिंग ओळख (Gender Identity) :** आपण मुलगा आहे का मुलगी याविषयी स्पष्ट भावना विकसित होते.
- **लिंग भूमिका समजून घेण्यास सुरुवात होते. (They start developing an understanding of sex roles) :** मुलगा आणि मुलगी याविषयी समाजमान्य भूमिका समजून घेण्यास सुरुवात करतात.

सामाजिक-भावनिक विकासाच्या घटकांतील महत्त्वाचे वैकासिक टप्पे (Milestones as important aspects of Socio-emotional Development)

- बालके जास्त स्वावलंबी व्हायला सुरुवात करतात (They start showing more independence) : बालके खेळण्याबरोबर स्वतंत्ररित्या खेळायला सुरुवात करतात. खाणे, बूट घालणे, कपडे घालणे यासारखी स्वमदत कौशल्ये विकसित होतात.

स्व-संकल्पना : आपले दिसणे, गुण आणि क्षमता यांची मानसिक प्रतिमा

कृती

मला माझ्या रूपातील कोणत्या गोष्टी आवडतात याचा विचार करा.

(१)

(२)

मला माझ्यातील आवडणारे गुण

(१)

(२)

मला काय करायला आवडते याचा विचार करा.

(१)

(२)

(२) इतरांबरोबरचे संबंध (Relationship with others)

शालापूर्व बालके पालक किंवा संगोपनकर्ते यांच्याशिवाय इतर व्यक्तींबरोबर संबंध विकसित करतात.

- आता बालके इतर बालकांबाबत आवड दर्शवतात आणि नवीन मित्र बनवतात.
- वाटून घेणे किंवा संधीची वाट पाहणे याविषयी जास्त चांगले वर्तन करतात.
- मित्रांसारखे बनायला बघतात.
- मुख्यतः पालक आणि संगोपनकर्ते यांच्याकडून आराम आणि मान्यता मिळवण्याच्या शोधात असतात.

(३) खेळ (Play)

- शालापूर्व बालके सहकार्यात्मक खेळ (co-operative) खेळायला सुरुवात करतात. एकटेच खेळण्यापेक्षा शालापूर्व बालकांना आता इतर बालकांबरोबर खेळण्यात मजा येते.
- इतर बालकांबरोबर काल्पनिक खेळ (imaginative play) खेळण्यात मजा येते. उदा. शाळा-शाळा किंवा घर-घर खेळणे.
- खेळात साधे सोपे नियम वापरून खेळू लागतात.

कृती

- तुम्ही तुमच्या शालेय दिवसांत कोणते विविध खेळ खेळत होतात ते तुम्हाला आठवते का?
- तुम्हाला आठवत असलेल्या जास्तीत जास्त खेळांची यादी करा.
- त्यांचे घरात खेळण्याचे खेळ आणि घराबाहेर खेळण्याचे खेळ असे वर्गीकरण करा.
- तुम्हाला सगळ्यात जास्त कोणता खेळ आवडत होता? का?

(४) भावना समजून घेणे आणि त्यांचे नियमन (Understanding and regulating emotions)

शालापूर्व बालकांमध्ये भावना तीव्र असतात. बालके क्षुल्लक आणि गंभीर प्रसंग दोन्हीलाही सारख्याच तीव्रतेने प्रतिसाद देतात. उदा. शालापूर्व बालक पडले किंवा त्याला आईने फुगा घेऊन द्यायला हवा आहे किंवा त्याच्या तेलकट खडूचे दोन तुकडे झाले तरी सगळ्या प्रसंगांत ते सारख्याच तीव्रतेने रडते.

बालके त्यांच्या भावना वारंवार दाखवतात. काही वेळा त्यांच्या भावना त्यांच्या वर्तनातून दिसून येतात. काही बालके मात्र प्रत्यक्ष प्रतिक्रियेतून भावना दर्शवत नाही. पण अस्वस्थता, दिवास्वप्न, बोलण्यातील समस्या, वर्तनातून चिंता जसे नखे खाणे, अंगठा चोखणे, अंथरण ओले करणे यासारख्या समस्या अप्रत्यक्षरित्या दर्शवतात.

जी बालके भावनिकरित्या निरोगी असतात ती मोठ्या व्यक्ती आणि समवयस्क यांच्याबरोबर सकारात्मक संबंध प्रस्थापित करू शकतात.

ड. भावनांचे प्रकार (कारणे, अभिव्यक्ती, हाताळणी) (Causes, Expression, Handling)

बालके ज्या सर्वसामान्य भावना अनुभवतात त्या सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही प्रकारच्या असू शकतात. सकारात्मक भावना तुम्हाला आनंद देऊ शकतात. त्याचवेळी नकारात्मक भावना अवघड आणि काही वेळा दुःख देणाऱ्या असू शकतात.

आपण ज्या भावना अनुभवतो त्यातील काही भावना इथे दिल्या आहेत..... त्याचे तुम्ही सकारात्मक आणि नकारात्मक असे वर्गीकरण करू शकता का? अशा अजून काही भावनांचा तुम्ही विचार करू शकता का?

व्यथित, सहअनुभूती, अभिमान, वाईट वाटणे, लाजीरवाणे, आनंद, आशावादी, तिरस्कार

सकारात्मक भावना	नकारात्मक भावना
१.	१.
२.	२.
३.	३.
४.	४.
५.	५.
६.	६.

चला आता, शालापूर्व बालके ज्या काही सकारात्मक भावना अनुभवतात त्या बघूयात.

सकारात्मक भावना (Positive Emotions) :

(१) प्रेम आणि आपुलकी (Love and Affection) :

ही भावना व्यक्ती, प्राणी किंवा वस्तूंच्या प्रति दर्शवली जाते. ही भावना मानवामध्ये स्वतःच्या मालकीचे काही असणे आणि इतरांबरोबर असणे यातून निर्माण झाली आहे. या भावनेचे सामाजिक आणि वैयक्तिक समायोजनात योगदान आहे.

स्रोत	अभिव्यक्ती	समृद्धाता
बालकांना जे आवडतात आणि जे त्यांच्याबरोबर मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवतात. अशाबरोबर बालके जास्त आपुलकीने वागतात. सर्वसाधारणपणे आई, कुटुंबातील सदस्य, शिक्षक, पाळीव प्राणी यांच्याविषयी जवळीकता दर्शवतात. उबदारपणा आणि महत्त्वपूर्णता दर्शवतात.	मिठी मारणे, पापी घेणे, हसणे, ज्या व्यक्ती विषयी आपुलकी वाटते त्यांच्याबरोबर राहणे यातून व्यक्त करतात.	बालकाबाबतची आपुलकी व प्रेम व्यक्त करा. शारीरिक अभिव्यक्ती बरोबरच प्रेमात शाब्दीक अभिव्यक्ती तेवढीच महत्त्वाची आहे. अडथळा न येऊ देता बालकाकडे लक्ष देण्याचा प्रयत्न करा.

(२) आनंद (Joy) :

ही आनंददायक भावना आहे. याचे सौम्य रूप म्हणजे सुखावणे, सुख, आनंद होय. यामुळे बालकाचे सामाजिक आणि वैयक्तिक समायोजन शक्य आणि योग्य होते. तसेच ही भावना चिंतामुक्त होण्यासाठी, कौशल्यपूर्ण हालचाली करणे शक्य होण्यासाठी मदत करते. आनंदी बालके स्व-संकल्पना विकसित करण्यास प्रेरीत असतात.

स्रोत	अभिव्यक्ती	समृद्धाता
अशा कृती ज्यात बालकांच्या मित्रांचा सहभाग असेल, मुक्त खेळ, आवडणारे खाद्यपदार्थ, ज्यांच्यावर प्रेम करतात अशांचा सहवास, आडदांड आणि कोलांट्या उड्या मारणारे खेळ, लक्ष वेधून घेणे आणि कौतुक, यश, भेटवस्तू मिळणे.	हसणे, स्मित करणे, टाळ्या वाजवणे, खाली आणि वर उड्या मारणे, आनंद देणाऱ्या व्यक्ती, प्राणी, वस्तू यांना मिठी मारणे. यातून आनंद मिळतो.	बालकांकडे प्रेमळपणे लक्ष देणे. बालकांच्या कृतीमध्ये रस दाखवणे. आडदांड आणि कोलांट्या उड्या मारण्याच्या खेळाला आणि मुक्त खेळासाठी भरपूर संधी उपलब्ध करून देणे. विकासाला योग्य कृती जी ते पूर्ण करू शकतील यामुळे त्यांना यशाची भावना मिळते. बालकांबरोबर वेळ घालवणे. बालकांची प्रशंसा करणे.

नकारात्मक भावना (Negative Emotions)

(१) भीती (Fear) :

भीती ही वस्तुनिष्ठ प्रतिक्रिया असते. जेव्हा एखाद्या भीतीदायक प्रसंगाला तोंड दिले जाते. त्यावेळी शारीरिक चेतना निर्माण होते. बालकांमध्ये भीती ही सर्वसाधारणपणे त्यांच्या भूतकाळातील आठवणी आणि अनुभव यातून निर्माण होते. काही भीती या प्रत्यक्ष अनुभवातून निर्माण होतात तर काही दुसऱ्यांच्या अनुकरणातून शिकतात.

कारणे	अभिव्यक्ती	हाताळणी
अंधार, मोठा आवाज, डॉक्टर, दंतवैद्य, प्राणी, पाणी, सिनेमा किंवा दूरदर्शनवरील पात्रे, काल्पनिक प्राणी	हुंदके देऊन रडणे, रडणे किंवा किंचाळणे, संगोपनकर्त्याला बिलगणे, दूर जातात. वस्तू, प्राणी किंवा भीतीदायक परिस्थिती टाळण्याचा प्रयत्न करतात. भीती जेव्हा खूप जास्त असते तेव्हा बालकांना भीतीदायक स्वप्न पडू शकते, बालक आजारी पडू शकते किंवा बालक अति आक्रमक वर्तन दर्शवू शकते.	बालकाचा उपहास/चेष्टा करू नये. बालकाला भीतीदायक परिस्थिती किंवा वस्तूला तोंड देण्यासाठी जबरदस्ती करू नये. भीतीदायक गोष्टी किंवा दूरदर्शनवरील कार्यक्रम कमी बघू द्यावेत. बालकाला भीती दाखवण्यासाठी अंधार, राक्षस यांचा वापर करू नये. ज्यावेळी बालकाला अंधाराची भीती वाटत असेल त्यावेळी ज्या खोलीत राक्षस लपला असेल असे वाटते त्याठिकाणी तुमच्याबरोबर राक्षस शोधायला त्याला प्रेरित करा.

(२) राग (Anger) :

राग ही भावना अगदी मूलभूत भावनांपैकी एक आहे. ज्या मागे सर्वसाधारणपणे काही विशिष्ट कारण असते. प्रत्येक मानवाला रागाचा अनुभव येत असतो पण बालकांना त्यांचा राग समाजमान्य मार्गाने व्यक्त करण्यात अडचण येते. शालापूर्व अवस्थेत प्रामुख्याने रागाची प्रतिक्रिया ही आक्रमकता किंवा आक्रस्ताळेपणातून व्यक्त केली जाते. मोठ्या व्यक्ती, पालक तसेच शिक्षक यांना याला तोंड देणे अवघड असते.

कारणे	अभिव्यक्ती	हाताळणी
<p>कृतीमध्ये अडथळा आणल्यास इच्छा पूर्णत्वाला न जाणे.</p> <p>अक्षमतेमुळे विशिष्ट ध्येयामध्ये उच्च स्थान न मिळाल्यास नैराश्य येणे.</p> <p>पालक जर भावंड/ समवयस्कामध्ये तुलना करत असतील तर</p> <p>शारीरिक शिक्षा</p> <p>बालक अपमानीत झाल्यास, त्याचा पाणउतारा झाल्यास किंवा त्यांच्याकडे दुर्लक्ष झाल्यास.</p>	<p>किंचाळणे, मारणे, लाथा मारणे, वस्तूंची फेकाफेक करणे, रुसून बसणे, आक्रस्ताळेपणा करणे, आक्रमकता</p>	<p>बालकाच्या रागामागील कारण समजून घेणे. बालकाकडे दुर्लक्ष होते आहे का? ध्येय साध्य करण्यासाठी बालकावर खूप जास्त दबाव टाकला जातो आहे का?</p> <p>बालकाला याची जाणीव द्यावी की राग येणे ठीक आहे पण आक्रमक वर्तन हे समाजमान्य वर्तन नाही हे त्याला ठामपणे सांगावे.</p> <p>बालकाला त्याचा राग शाब्दिकरित्या व्यक्त करण्यास प्रोत्साहित करावे.</p> <p>तीव्र शारीरिक आणि कारक कृतीतून राग बाहेर पडू शकतो. भरपूर शारीरिक कृती करण्याची संधी पुरवावी.</p> <p>मध्येच अडथळा आणून बालकाचे विरोधी वर्तन ताबडतोब थांबावे.</p> <p>एकमेकांशी तुलना करणे टाळावे. पक्षपातीपणा दाखवू नये. बालकाचा अपमान/पाणउतारा करू नये.</p> <p>बालकांसमोर योग्य आदर्श ठेवावा. बालकाला शारीरिक शिक्षा देणे किंवा बालकाला दुखवेल असे शब्द न वापरता तुमचा राग शाब्दिक मार्गाने व्यक्त करावा.</p> <p>बालकाला भरपूर प्रेम आणि आपुलकी द्यावी.</p> <p>बालकांना त्यांच्या रागाच्या भावनेविषयी बोलू द्यावे.</p>

राग हा आक्रमतेसाठी समानार्थी शब्द नाही. राग ही भावना आहे आणि आक्रमकता म्हणजे रागाचा वर्तनात्मक प्रतिसाद असतो.

आक्रमकता म्हणजे एखाद्या व्यक्ती, प्राणी, वस्तू याला इजा पोहचवण्याच्या उद्देशाने दिलेली शारीरिक किंवा शाब्दिक अभिव्यक्ती होय. यामध्ये व्यक्तीला मार देऊन शारीरिक इजा करणे किंवा अपमान करणे आणि वस्तूंची मोडतोड करणे/नष्ट करणे यांचा समावेश होतो.

दर्पण

तुम्हाला राग येणाऱ्या १० गोष्टींचा विचार करा..... यादी करा. राग आल्यावर तुम्ही कसा प्रतिसाद देता? नोंद करा.

(३) मत्सर (Jealousy) :

वास्तविक, गृहीत धरणे किंवा आपुलकी कमी असणारी धमकी याला दिलेला हा प्रतिसाद असतो. मालकी/हक्क गाजवण्याच्या इच्छेशी संबंधित भितीशी हे संबंधित असते.

शालापूर्व अवस्थेत मत्सराचे सर्वात सर्वसामान्य कारण म्हणजे भावंडांचे आगमन. भावंडांच्या जन्मानंतर बालकांमध्ये मत्सर दिसण्याची कारणे कोणती आहेत?

- दुसऱ्या बालकाचा जन्म होईपर्यंत पहिला बालकच कुटुंबाच्या/घराच्या केंद्रस्थानी असते. नवीन बाळाचा जन्म झाल्यावर ते बालक केंद्रस्थानी होते. त्यामुळे मोठ्या बालकाला दुर्लक्षित वाटते.

- नातेवाईक आणि शेजारी मोठ्या बालकाकडे दुर्लक्ष करून नवीन बाळात रस दाखवतात.
- नवीन आलेल्या बाळाला जास्तीत जास्त वेळ द्यावा लागतो त्यामुळे मोठ्या बालकाला वेळ आणि लक्ष अगदी कमी मिळते.
- अचानकपणे बालकाने मोठ्या भावा/बहिणीप्रमाणे वागावे असे अपेक्षित केले जाते.
- इतर व्यक्ती आणि कुटुंबीय बालकांच्या दिसण्याविषयी तुलना करायला सुरुवात करतात. भावंडांविषयीच्या मत्सराला 'भावंडांतील चढाओढ' (Sibling Rivalry) म्हणतात.

कारणे	अभिव्यक्ती	हाताळणी
नवीन भावंडांच्या जन्मानंतर न आवडणारी तुलना मोठ्याकडून होणारा पक्षपात	लक्ष वेधून घेणारे वर्तन जसे गोंधळ घालणारे /किरकिर करणारे. अगंठा चोखणे, नखे खाणे किंवा अंथरुण ओले करणे यासारख्या वैफल्य दर्शवणाऱ्या सवयी दर्शवतात. मत्सराचा प्रत्यक्ष प्रतिसाद ज्यात बाळाला शारीरिक इजा उदा. मारणे, चिमटे काढणे केले जाते. 'मला हे बाळ आवडत नाही' किंवा 'बाळाला हॉस्पिटलमध्ये परत पाठवून दे.' यासारख्या वाक्यातून शाब्दिकरित्या दर्शवू शकतात.	नवीन बाळ येण्यााधी बालकाच्या मनाची तयारी करणे. त्याला त्याच्या लहानपणीचे चित्र दाखवा आणि बाळ किती आगतिक असते आणि प्रत्येक गोष्टीत त्याला मदतीची गरज असते हे समजून द्यावे. तुलना करणे / भिती दाखवणे टाळावे. अशा तयारीनंतर ही काही प्रमाणात मत्सर दिसतो तो मोठ्या व्यक्तींनी स्वीकारावा. जेव्हा नवीन बाळाचे आगमन होते त्यानंतर थोडावेळ तरी 'खास' मोठ्या बालकांसाठी द्यावा. बालकांमध्ये तुलना टाळावी. बाळाच्या काळजी घेण्याच्या कृतीमध्ये बालकाचा सहभाग घ्यावा त्यामुळे त्याला जबाबदारी आणि हवे असण्याची भावना निर्माण होईल.

	<p>बालकाच्या बालीश वर्तनाची चेष्टा/ उपहास करू नये.</p> <p>त्याला लहान बाळाची काळजी घेण्याच्या कृतीत सहभागी करून घ्यावे.</p> <p>बालकाला शाब्दिक आणि शारीरिक मार्गांनी वारंवार तुमच्या प्रेमाची खात्री पटवून द्यावी. हे अतिशय महत्त्वाचे आहे.</p>
--	---

इ. सामाजिकरण (Socialization) :

सामाजिकरण म्हणजे अशी प्रक्रिया ज्यामध्ये बालक समाजमान्य वर्तन करायला शिकते. सामाजिक वर्तन हे अर्जित वर्तन म्हणजे शिकलेले वर्तन असते. इतर व्यक्तींबरोबर कशी आंतरक्रिया साधायची हे नवजात बालकास माहित नसते. व्यक्तीच्या अनुभवातून, निरीक्षणातून आणि अनुकरणातून हळूहळू बालक कोणत्या प्रकारचे वर्तन मान्य आहे हे शिकते.

सामाजिक घटक (Socializing agents) :

महत्त्वाचे सामाजिक घटक म्हणजे

- कुटुंब (Family)
- समवयस्क गट (Peer group)
- समाज (Community)

कुटुंब, शाळा आणि समाज यांची सामाजिकरणातील भूमिका (Role of Family, School and Community in Socialization)

(१) कुटुंब (Family)

बालकाच्या कुटुंबाचा प्रकार आणि आकार याची बालकाच्या सामाजिकरणात खूप महत्त्वाची भूमिका असते. कुटुंबातील सदस्यांची संख्या, त्यांचे दृष्टीकोन आणि आंतरक्रिया याचा प्रत्यक्ष प्रभाव वाढणाऱ्या बालकांवर दिसतो. जे संभाव्य बंधाबाबतचे अनुभव जे विभक्त कुटुंबात मिळतात ते एकत्र विस्तारीत कुटुंबात मिळणाऱ्या अनुभवापेक्षा पूर्णपणे वेगळ्या प्रकारचे

असतात. बालकाला घडवताना पालक आणि कुटुंबाच्या अपेक्षा याची पण प्रभाव टाकण्यात महत्त्वाची भूमिका असते.

(२) शाळा, शिक्षक आणि समवयस्क (School Teachers and Peers)

घराबाहेर शाळा आणि शिक्षक हे पहिले प्रभाव टाकणारे घटक असतात. बालकामध्ये आरामदायी आणि सुरक्षितेची भावना विकसित होण्यासाठी शाळेतील सुरक्षित आणि सहज वातावरण हे अतिशय महत्त्वाचे असते. उबदार संगोपन आणि आनंदी शालेय वातावरण हे बालकात आत्मविश्वास आणि शाळेची आवड विकसित करण्यास मदत करते. शिक्षकांनी केलेले कौतुक, प्रोत्साहन आणि प्रबलीकरण हे शाळेविषयीचे सकारात्मक दृष्टीकोन विकसित करण्यास बराच काळ मदत करते.

(३) समाज (Community)

बालकाच्या सुरुवातीच्या वर्षात बालकाला आकार देण्यात समाज एखाद्या आधारासारखी (pivotal) भूमिका बजावतो. वडीलधारी व्यक्ती, समवयस्क, समाजातील इतर महत्त्वाच्या व्यक्ती यांच्यात घडणारी आंतरक्रिया, सामाजिक दृष्टीकोन आणि वर्तन नमुना यावर खूप मोठ्या प्रमाणात प्रभाव टाकते. बालके सामाजिक मूल्य, सामाजिक कौशल्ये प्राप्त करणे आणि घराबाहेरील मोठ्या वर्तुळातील व्यक्तींबरोबर आंतरक्रिया शिकतात. भाषा विकासात आणि भावनिक समतोल विकसित होण्यात वडीलधान्या व्यक्ती आणि समवयस्क यांच्याकडून मान्यता आणि कौतुक हे खूप महत्त्वाचे असते.

फ. सामाजिक वर्तन प्रकार (Forms of Social Behaviour)

(१) चढाओढ/स्पर्धा (Rivalry)

इतरांपेक्षा चांगले करण्याच्या प्रेरणेतून हे वैशिष्ट्यपूर्ण वर्तन प्रकार दिसतो. भावंड किंवा मित्रांसमोर शेखी मिरवणे किंवा कुणीतरी वेगळे आहोत असे दाखवणे अशा वर्तनातून बरेचदा चढाओढ दाखवली जाते. वयाच्या चौथ्या वर्षापर्यंत बालकांना त्यांच्या क्षमतांची जाणीव होऊ लागते आणि मित्रांपेक्षा आपण चांगले करू शकतो याची थोडीफार कल्पना येऊ लागते. पालकांच्या पक्षपाती वृत्तीमुळे बरेचदा भावंडांमधील चढाओढ दिसते. ज्यावेळी चढाओढ बालकाला अजून चांगले करण्यास प्रेरित करते. तेव्हा शिकण्याचा नवीन मार्ग म्हणून अनुकूलता दर्शवली जाते. असे असले तरी खूप जास्त चढाओढीमुळे कमी प्रतीचे सामाजिकरण घडते.

(२) भांडण (Quarrelling)

सर्वसाधारणपणे रागाने वाद घालणे किंवा बालक निष्कारण दुसऱ्यावर हल्ला करते याची निष्पत्ती म्हणून भांडण दिसते. विकासाच्या या अवस्थेत, भांडण हे कारण नसतांना एकमेकांना आवडत नसण्यातून दिसून येते. वादावादी कमी वेळ टिकते आणि लवकर त्याच्यावर तोडगा निघतो. बालके सहजपणे मनात काहीही न ठेवता लवकरच आनंदी आणि मैत्रीपूर्ण होऊन सुरुवात करतात. बालकाने केलेले काम नष्ट करणे/फाडणे, खेळणी ओढून घेणे, रडणे, लाथा मारणे किंवा किंचाळणे याचा भांडणात समावेश असतो. भांडण किती वारंवार आणि तीव्रतेने होते यावर कृतीचे स्वरूप अवलंबून असते.

(३) नकारात्मकता (Negativism)

विशिष्ट पद्धतीने वागण्यास ज्यावेळी दुसऱ्याकडून विरोध किंवा दबाव टाकला जातो तेव्हा नकारात्मकता हा वर्तनप्रकार दिसून येतो. वयाच्या ३ ते ६ वर्षात 'नकारात्मकतेची' उच्च पातळी गाठलेली दिसते. खूप जास्त दबावाला तोंड देण्यासाठी 'नकारात्मकता' हा उत्तम मार्ग आहे. बालके हे चटकन शिकतात. विनंतीला मान न देणे, ऐकले नाही असे दाखवणे, दैनंदिन जीवनासंबंधीच्या सूचनांकडे दुर्लक्ष करणे यातून 'नकारात्मकता' दर्शवली जाते. वयाच्या ४

ते ६ वर्षांमध्ये शारीरिक विरोध कमी होऊन शाब्दिक मार्गाने तो दर्शवायला सुरुवात होते. कोणताही सल्ला, प्रश्न किंवा विनंती याला बालकाचे उत्तर 'नाही' असते.

(४) आक्रमकता (Aggression)

इतरांकडून चिथावणी मिळाल्यामुळे जे वास्तविक किंवा धमकी देणारी कृती होते त्याला 'आक्रमकता' असे म्हटले जाते. बालकांपेक्षा जे लहान किंवा कमजोर आहेत अशांशी शारीरिक किंवा शाब्दिकरित्या आक्रमकता दर्शवली जाते. वयाच्या ४ ते ५व्या वर्षी त्याची उच्च पातळी गाठली जाते. ज्या व्यक्ती किंवा वस्तू बालकाला अडथळा निर्माण करते. अशा वेळी नैराश्याची निष्पत्ती म्हणून आक्रमकता दर्शवली जाते. ज्या बालकांना पालकांचा नकार किंवा व्यक्ती किंवा वस्तूविषयीची नाराजी प्रत्यक्षरित्या व्यक्त करू शकत नाही अशी बालके आक्रमक वर्तन दर्शवतात. महत्त्वाच्या व्यक्तींकडून होणारे दुर्लक्ष होणे, असुरक्षितेपासून स्वतःचा बचाव करण्याची गरज किंवा मत्सर यामुळे आक्रमक वर्तन दिसून येते. तणावामुळे येणारा मानसिक ताण हे पण आक्रमकतेचे छुपे कारण असू शकते.

(५) लाजाळूपणा (Shyness)

अपरिचित व्यक्ती किंवा परिस्थितीच्या भितीमुळे दूर जाण्यासाठी लाजाळूपणा हा वर्तन प्रकार दर्शवला जातो. ज्या व्यक्ती जास्त ताकदवान, आकाराने मोठ्या किंवा जास्त शक्तीशाली असतात. अशांना कसा प्रतिसाद द्यायचा याबाबत खात्री नसते अशावेळी बरीच बालके लाजतात. एखादी नवीन गोष्ट करण्याच्या सर्वसामान्य बुजरेपणामुळे बालकांमध्ये लाजाळूपणा दिसून येतो. लाजाळू बालकांना नेतृत्वाची भूमिका पार पाडणे खूप अवघड असते. कारण अशा बालकांमध्ये प्रभावी संभाषण आणि इतरांबरोबर काम करण्याची अक्षमता असते. खूप लाजाळू बालके अप्रिय असतात कारण ते इतरांबरोबर बोलायला घाबरतात आणि स्वतःमध्ये गुंग राहतात.

(६) सहकार्य (Co-operation)

सर्वसाधारणपणे वयाच्या चौथ्या वर्षी वर्षापासून, बालके समवयस्कांबरोबर खेळायला आणि काम करायला शिकतात. चांगले सामाजिक संबंध बनवण्यासाठी त्यांना सहकार्याने/सहयोगाने आणि एकत्रित काम करण्याची

जितकी जास्त संधी मिळेल तितके चांगले संबंध प्रस्थापित करण्याची संधी मिळते.

(७) आक्रस्ताळेपणा / आकांडतांडव (Temper tantrum)

सर्वसाधारणपणे लहान बालकांमध्ये रागाचा हिंसक उद्रेक हा व्यक्ती, वस्तू किंवा घटनेच्या विरुद्ध निर्देश असतो. हे आक्रस्ताळेपणा/ आकांडतांडव नावाने ओळखले जाते. लाथा मारणे, किंचाळणे, डोके आपटणे, जमिनीवर लोळण घेणे, ठोसे मारणे किंवा मारणे यासारख्या शारीरिक प्रतिसादातून दर्शवले जावू शकते.

सर्वसाधारणपणे वयाच्या चौथ्या वर्षापासून रागाला प्रतिसाद देताना बालके भाषेचा वापर करायला सुरुवात करतात. ज्यावेळी बालकांना मुक्त खेळाला आणि भावनांची अभिव्यक्तीसाठी संधी मिळत नाही तेव्हा बालके आक्रस्ताळेपणा/आकांडतांडव करतात. हुकुमशाही पालक, खूप जास्त अपेक्षा, सतत चांगलीच कामगिरी करण्याचा सतत दबाव अशी काही कारणे आहेत. ज्यामुळे बालके आक्रस्ताळेपणा करतात. जशी त्यांना भावनांची अभिव्यक्ती समाजमान्य मार्गाने व्यक्त करतांना मदतीची गरजच असते. तशीच त्यांना भावनांचे नियमन करण्यासाठी वेळ आणि मोकळीकतेची गरज असते. आक्रस्ताळेपणा हा जसा हानीकारक होऊ शकतो तसा तो स्वतःचा मार्ग ठरवताना साधन म्हणून वापरायला शिकतात.

(८) परोपकार (Altruism)

परोपकारालाच जनहितासाठी केलेले वर्तन असेही म्हणतात. ऐच्छिकतेने, सकारात्मक, स्वीकृतीदर्शक आणि मदतीसाठी कार्य करण्याची क्षमता म्हणजे परोपकार वृत्ती. परोपकार वृत्ती अनेक स्वास्थ्यपूर्ण घटकांशी निगडित असते.

ग) शिस्त (Discipline)

शिस्त हा शब्द लॅटीन भाषेतील 'डिसीप्लीना' (disciplina) या शब्दापासून आला आहे. त्याचा अर्थ 'सूचना देणे'. काही जणांचा असा विश्वास आहे की शिस्त विकासाला चालना द्यायला मदत करते, तर बाकीच्यांचा असा विश्वास आहे की शिस्त ही प्रशिक्षण

आणि शिकण्याची अशी प्रक्रिया आहे. ज्यामुळे बालकाची वाढ आणि विकास वाढीस लागतो. तुम्हाला असे लक्षात येईल की हे दोन्ही मार्ग जवळजवळ सारखेच आहेत. शिस्तीचे असे ही वर्णन करता येईल की ही अशी प्रक्रिया आहे ज्यात समाज मान्य नसणारे पण बाह्य निरीक्षणात्मक वर्तन, अभिवृत्ती आणि 'सद्सद्विवेकबुद्धी'चा विकास याला मार्गी लावणे किंवा त्यामध्ये बदल घडवणे. दुसऱ्या शब्दात, शिस्त हे असे साधन आहे जे बालकाला सामाजिक मान्यता, प्रेम आणि प्रोत्साहन मिळवण्यासाठी सामाजिक नियम व मापक अंगभूत करण्यास मदत करते.

शिस्तीचे महत्त्व (Importance of Discipline)

औपचारिकरित्या असा विश्वास आहे की, वर्तन नियंत्रित करण्यासाठी शिस्तीची गरज असते. असे असले तरी, आधुनिक दृष्टीकोन असे सांगतो की, वैयक्तिक दिशा मिळण्यासाठी त्याला मार्गदर्शन व सामर्थ्य देण्यासाठी, स्वतःविषयी आणि इतरांविषयी समग्र दृष्टीकोन विकसित करण्यासाठी तसेच दैनंदिन जीवनात विशिष्ट पातळीचा आत्मविश्वास आणि समाधान मिळवण्यासाठी शिस्तीची गरज असते.

प्रत्येक संस्कृती आणि उपसंस्कृती ही त्यांच्या सदस्यांवर विशिष्ट प्रकारच्या मागण्या लादत असते. जे एका संस्कृती कडून स्वीकारले जाते ते दुसऱ्या संस्कृतीकडून स्वीकारले जातेच असे नाही. असे असले तरी, सामाजिक-आर्थिक दर्जा, कुटुंबाचे आकारमान, बालकांची संख्या आणि पालकांचा दृष्टीकोन याचा शिस्त कोणत्या मार्गांनी हाताळली जाणार आहे यावर प्रभाव टाकते. शिस्तीची कार्य ही कमी-जास्त प्रमाणात सारखीच असतात.

- सामाजिक मान्यता, कदर करणे आणि प्रशंसा हे शिस्तीमुळे मिळते. हे बालकांच्या प्रेम आणि सुरक्षितता या गरजांचे समाधान करते.
- बालक समाजमान्य आणि समाजाला मान्य नसणारे वर्तन यात फरक करायला शिकल्यावर शिस्त समाजमान्य वर्तनास प्रेरीत करते.
- बालके गैरवर्तन टाळण्यास शिकतात आणि ज्या कृतींमुळे त्यांच्या पालकांच्या कपाळावर आठ्या

येतील अशा कृती करण्यात सहभागी होत नाहीत. त्यामुळे अपराधीपणाची भावना सहजपणे टाळली जाते किंवा महत्त्वपूर्णरित्या कमी होते.

- शिस्त सदसद्विवेकबुद्धीला मदत करते यामुळे बालक प्रयत्न आणि प्रमादांचा वापर करून नियम अंगभूत करतात, स्वनियंत्रण शिकतात आणि बाह्यनियंत्रणाच्या गरजेसाठी कमी अवलंबून राहतात.

प्रत्येक बालकाच्या गरजा वेगळ्या असतात. सारख्याच वयाच्या बालकांमध्ये अनुवंशिकता आणि परिपक्वताचा वेग वेगळा असल्यामुळे त्यांच्यात भिन्नता दिसते. एखाद्या बालकाच्या विकासासाठी एखादी गोष्ट योग्य असेल तर तीच दुसऱ्या बालकासाठी योग्य ठरेलच असे नाही. मोठ्या वयाच्या बालकांना सांगून किंवा आज्ञा देऊन एखादी गोष्ट करणे यापेक्षा स्पष्टीकरण आणि कारणमीमांसेची ते मागणी करू शकतात. दिवसाची कोणती वेळ आहे आणि बालके कोणत्या कृतीमध्ये गुंतलेली

आहेत त्याप्रमाणे शिस्तीच्या गरजेत फरक होऊ शकतो. वयाप्रमाणे वारंवारितेमध्ये फरक होऊ शकतो. दिलेले उदाहरण हा मुद्दा स्पष्ट करण्यास मदत करू शकते.

बालक खेळतांना धोकादायक उंचीवरून उडी मारण्याचा प्रयत्न करते. त्यावेळी शाब्दिकरित्या ठामपणे 'नको' सांगणे बालकांना थांबवू शकते, पण दुसऱ्याला शारीरिकरित्या थांबवावे लागेल किंवा उडी मारण्यापासून परावृत्त करावे लागेल.

त्याचप्रमाणे, कारणमीमांसा काही जणांसाठी काम करते तर बाकींच्यासाठी करेलच असे नाही. खाणे, झोपणे, अभ्यास करणे किंवा रात्री उशीरापर्यंत मित्रांबरोबर बाहेर राहणे यासारख्या दैनंदिन कृतीमध्ये शिस्तीचा वापर करणे गरजेचे असते. मोठ्या बालकांना विस्तृत कारणमीमांसा, स्पष्टीकरण आणि व्यवहारचार्तुयाची गरज असू शकते. जसे बालक मोठे होत जाते तसे सामाजिक अपेक्षाविषयी गुणात्मकता याविषयी पालक-बालक संवाद आणि समजून घेणे वाढीस लागते.

तुम्हाला माहित आहे का ?

बक्षिस आणि लाच हे सारखे नाही!

बऱ्याच प्रौढ व्यक्ती बालकाने काही सफलता मिळवल्यास किंवा समाजमान्य रितीने वर्तन केल्यास त्याला बक्षिस देत नाहीत कारण त्यांच्या दृष्टीने ती 'लाच' असते. बक्षिस आणि लाच सारखीच आहे का? नाही, नक्कीच नाही! एखादे हवे असणारे वर्तन घडण्यासाठी पैज म्हणून वापरणे किंवा गाजर दाखवणे (dangling carrot) म्हणजे लाच देणे होय. बालकाने एखादी कृती करणे आणि त्या बदल्यात त्याला बक्षिस देण्याचे वचन देणे किंवा वस्तू स्वरूपात देणे ही जणू वस्तूविनिमय पद्धती (barter system) प्रमाणे आहे. लाच वर्तनात बदल घडवते. पण तो बदल फार काळ टिकत नाही. लवकरच बालक त्याने दर्शवलेल्या प्रत्येक वर्तनाच्या बदल्यात काहीतरी मिळण्याची अपेक्षा करायला लागते. यात आंतरिक नियंत्रणाला किंवा मान्यतेला वाव राहात नाही आणि कोणत्याही प्रकारची जबाबदारी मानण्याची गरज वाटत नाही. बक्षिस किंवा विशेष अधिकार हे कृतीनंतर किंवा समाजमान्य वर्तनानंतर दिलेले दिसून येते. त्यामुळे मान्य असणारे वर्तन पुन्हा-पुन्हा करण्यास बालकास प्रोत्साहित व प्रेरीत करते. असे असले तरी हे खरे आहे की, बालक जर बक्षिस आणि लाच यात फरक करण्यास परिपक्व नसेल तर वस्तूद्वारे बक्षिस याचा काटकसरीने वापर करावा.

ह) सर्वसामान्य शिस्तीची तंत्रे (Common Disciplining Techniques)

पालकांकडून सर्वसामान्यपणे तीन प्रकारच्या शिस्तीची तंत्रे जास्ती करून वापरली जातात. चला आता ते कसे कार्य करतात आणि त्याच्या वापराचा कसा परिणाम होतो हे पाहूयात.

(१) हुकुमशाही शिस्त (The Authoritarian Technique)

ज्यावेळी नियम खूप कडक असणे आणि त्याची अंमलबजावणी खूप ताठरतेने होणे ही हुकुमशाही शिस्तीची वैशिष्ट्ये आहेत. या तंत्रांत निष्ठुर शिक्षा आणि अपेक्षित दर्जाप्रमाणे राहण्यात अपयश याचा समावेश होतो. त्याशिवाय यात बालकाने अपेक्षित दर्जा गाठण्याचा प्रयत्न केला तरी मान्यतेच्या खुणा दिसत नाही. हुकुमशाही शिस्त नियंत्रण, बाह्य दबाव किंवा शारीरिक शिक्षा दर्शवते. जे पालक हुकुमशाही पद्धत वापरतात आणि त्यांच्या वापराबाबत ताठर असतात, त्यात बदल करण्यात सहसा यशस्वी ठरत नाही किंवा बालक मोठे झाले तरी पूर्णपणे सोडून देऊ शकत नाही.

बालक कशी प्रतिक्रिया देते? (How does a child react?)

हुकुमशाही शिस्तीच्या तंत्रांत स्वतःच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवायला शिकणे किंवा निर्णय घेणे यासाठी कोणत्याही प्रकारची संधी उपलब्ध नसते. बालकाबाबतचे बहुतेक सर्व निर्णय घेतले जातात आणि त्याच्या इच्छेकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले जाते. जी बालके या शिस्तीचा अनुभव घेतात ते सहसा बुजरी किंवा खूप जास्त बंडखोर होतात.

काही बालके चांगले असण्याचे ढोंग करतात पण त्यांच्यात दडलेली चीड दर्शवू शकतात. खूप जास्त शिस्त असणाऱ्या बालकाला सगळे जग विरोधी वाटते. संवेदनशील बालक हे त्याच्या कोषात जाऊ शकते. अशी बालके आक्रमक वर्तन दर्शवू शकतात खास करून जे स्वतःचे रक्षण करू शकत नाही. याची निष्पत्ती म्हणून असामाजिक वर्तन दिसून येऊ शकते. सतत दहशत, दुःखी आणि भिती दिसते. अशी बालके हट्टी/ दुराग्रही आणि सर्वसाधारणपणे नकारात्मक अभिवृत्ती विकसित झालेली असतात.

(२) लोकशाही शिस्त (The Democratic / Authoritative Technique)

बालकांना पालक जे स्पष्टीकरण देतात किंवा कारणे सांगतात आणि चर्चा करतात ज्यामुळे एखादे वर्तन/वागणे विशिष्ट पद्धतीने करणे का अपेक्षित आहे हे समजण्यास बालकास मदत होते.

एखाद्या समस्येविषयी बालकाचा दृष्टीकोन आणि भावना लक्षात घेऊन त्या परिस्थितीविषयी साधक आणि बाधकता स्पष्ट करतात. या प्रकारच्या तंत्रात शारीरिक शिक्षा किंवा इतर कोणतेही दंडात्मक उपाय न वापरणे हे वैशिष्ट्य आहे. पालक बालकांची शक्ती कृतींच्या योग्य नियोजनातून वळावतात. ज्यामुळे बालकाची शक्ती समाजमान्य मार्गाकडे प्रत्यक्षरित्या वळावली जाते.

बालक कशी प्रतिक्रिया देते? (How does a child react?)

लोकशाही शिस्त बालकाला नियम अंगभूत करण्यास आणि सामाजिक अपेक्षांचे महत्त्व समजून घेण्यास मदत करते. बालक जेव्हा कायमस्वरूपी दर्जा आणि अपेक्षांवर राहतात. तेव्हा बालकांना मान्यता आणि प्रशंसा मिळते. बालके जास्त चांगले सकारात्मक सामाजिक आणि वैयक्तिक समायोजन करतात. बालकामध्ये वैचारिक स्वातंत्र्य आणि वास्तविक व सकारात्मक स्व-संकल्पना विकसित होते. अशी बालके सहसा उत्स्फूर्त, बाहेर जायला आवडणारी, जबाबदार असतात.

त्यांना ज्याप्रमाणे स्वातंत्र्यांचा अनुभव मिळतो त्यामुळे येणाऱ्या समस्यांना दहशतीशिवाय तोंड देण्याची संमती मिळते. ते उबदार आणि मैत्रीपूर्ण आणि समवयस्क आणि त्यांच्या सभोवती असणाऱ्या मोठ्या व्यक्तींबरोबर सहकर्त्यांचे संबंध असतात.

(३) अतिमोकळीक (The Permissive Technique)

हे तंत्र सहसा ज्या पालकांना स्वतःला खूप ताठर किंवा कडक शिस्त अनुभवायला लागली असेल त्यांच्यात दिसून येते, त्यामुळे ते स्वतःच्या बालकांसाठी अतिमोकळीक हे तंत्र वापरणे अधिक पसंत करतात. अतिमोकळीक शिस्त म्हणजे काही प्रमाणात शिस्तीची अनुपस्थिती असणे.

काही पालक स्वतःच्या बालकांनी प्रयत्न आणि प्रमाद पद्धतीने गोष्टी शोधणे याला पसंती देणारे असतात. ते मार्गदर्शन करत नाही आणि बालकांवर ते काय करत आहेत यावर कोणत्याही प्रकारचे नियंत्रण ठेवत नाहीत. बालकांसाठी कोणत्याही मर्यादा किंवा सीमारेषा ठरवलेल्या नसतात आणि बालकाला स्वतःचे निर्णय

स्वतःला घ्यायला संमती असते आणि त्याला जी पद्धत योग्य वाटते त्या पद्धतीने तो वागू शकतो.

ज्या पालकांना बालके नाराज होण्याची भिती वाटत असते किंवा बालके कशी प्रतिक्रिया देतील याविषयी खात्री नसते त्यावेळी अशा शिस्तीला पसंती देऊन पालक बालके ज्या कृतीत गुंतलेली आहेत त्यात अडथळा आणत नाहीत.

बालक कशी प्रतिक्रिया देते? (How does a child react?)

ज्या बालकांना अतिमोकळीक या मार्गाने शिस्त लावलेली असते सहसा अशी बालके गोंधळलेली आणि असुरक्षित असतात. याची निष्पत्ती म्हणजे बालके चिंताग्रस्त, आक्रमक आणि अतिशय घाबरलेली असतात. अशा वेळी मार्गदर्शन करण्याची आणि त्याने केलेल्या चुका सुधारण्याची गरज त्याला जास्त वाटू लागते. ज्या बालकांना मर्यादा आणि सीमा माहित नसतात. त्यांना काहीच माहित नसल्यामुळे ते दिशाहीन होतात. चिंताग्रस्तता आणि अगतिकता वाटणे हे सर्वसामान्य आहे. पालकांना आपल्यामध्ये यथार्थपणे रस नाही असे बालकांना वाटते.

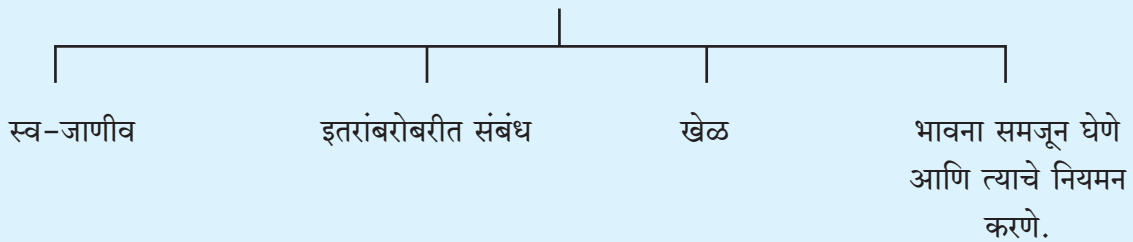
मुद्द्यांची उजळणी करा.

अ)

- भावनिक आणि सामाजिक विकास हातात हात घालून जातात.
- भावनांचे मूलभूत चार घटक - उद्दिपक, भावना, शारीरिक उत्तेजना, वर्तन
- अर्भकावस्थेतील महत्त्वाचे वैकासिक टप्पे म्हणजे - सामाजिक हास्य, समाजिक संदर्भ, सामाजिक संकेत.

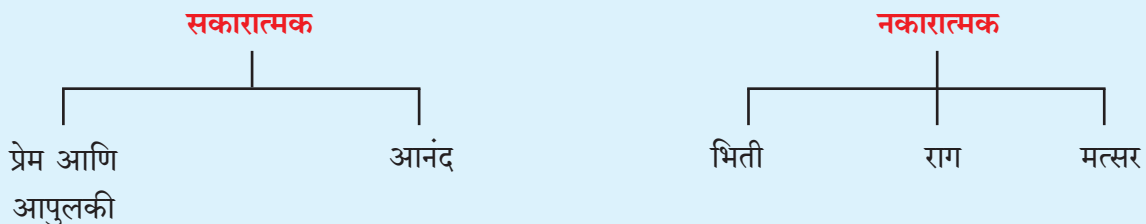
ब)

सामाजिक - भावनिक विकासाचे घटक

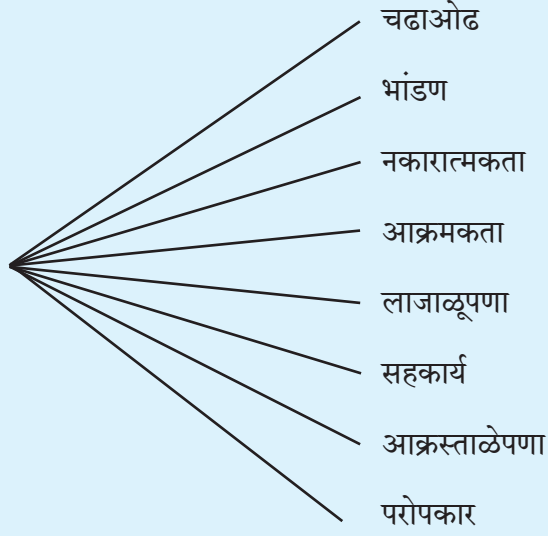
क)

भावनांचे प्रकार

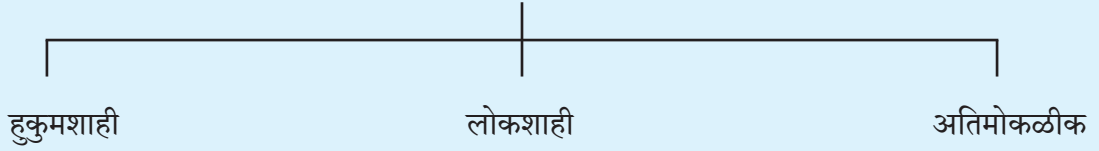
ड)

सामाजिक वर्तन प्रकार

इ)

सर्वसामान्य शिस्तीची तंत्रे

शब्दसूची Glossary

पक्षपातीवृत्ती (Favouritism) : अयोग्य फायदा घेऊ देणे किंवा योग्य नसणारे पक्षपात दाखवणे

लिंग ओळख (Gender identity) : याचा संबंध व्यक्ती पुरुष/स्त्री/इतर असण्याशी आहे.

पाणउतारा करणे (Humiliate) : लाजिरवाणे

उद्दीपक (Stimulus) : कृती करण्यास कारणीभूत असणारे

प्र. १ योग्य शब्द निवडून रिकाम्या जागा भरा.

- (१) पूर्वशालेय अवस्थेत ..... प्रकारच्या खेळात बालके गुंतलेली दिसतात.
 (अ) समांतर (ब) सहकार्यात्मक
 (क) एकट्याने खेळणे
- (२) बालके त्यांच्या भावना ..... व्यक्त करतात.
 (अ) वारंवार (ब) कधीतरी
 (क) कधीच नाही
- (३) जी बालके भावनिकदृष्ट्या निरोगी सुरक्षित असतात ते इतरांबरोबर ..... सहसंबंध प्रस्थापित करू शकतात.
 (अ) नकारात्मक (ब) तटस्थ
 (क) सकारात्मक
- (४) प्रौढ व्यक्ती ..... भावना समाजमान्य मार्गाने व्यक्त करतात पण शालापूर्व बालकांना ते अवघड जाते.
 (अ) भिती (ब) मत्सर
 (क) राग

प्र. २ खालील विधाने चूक का बरोबर ते सांगून कारणासहित स्पष्ट करा.

- (१) वर्तन आणि आंतरव्यक्तिक संबंधाचा भावनिक आणि सामाजिक विश्वासावर परिणाम होतो.
- (२) बालके वारंवार अप्रत्यक्ष मार्गांनी भावना व्यक्त करतात.
- (३) पूर्वशालेय अवस्थेतील बालके भावना नेहमीच समाजमान्य मार्गाने व्यक्त करतात.
- (४) बालकांना शिस्त लावताना लाच हे सगळ्यात उत्तम साधन आहे.
- (५) पूर्वशालेय अवस्थेतील बालके दुसऱ्यांच्या भावना समजू शकतात.

प्र. ३ संज्ञा स्पष्ट करा.

- (१) सामाजिकरण
 (२) स्व-संकल्पना
 (३) सामाजिक-भावनिक विकास
 (४) आक्रस्ताळेपणा

प्र. ४ खालील परिच्छेद वाचून त्यात शिस्तीचे कोणते तंत्र दिसून येते ते सांगून त्या तंत्रांचा बालकांवर कसा परिणाम होतो ते सांगा.

घटना (१)

इराच्या आईने इराच्या मैत्रिणीच्या वाढदिवसाला जातांना इराने कोणते कपडे घालायचे ते आधीच ठरवले आणि भेटवस्तू पण आणून ठेवली तसेच इराने कुणाशी खेळायचे आणि कसे वागायचे हे पण तिने सांगितले.

घटना (२)

साहिल त्याच्या वर्गमित्राच्या वाढदिवसाला इकडे-तिकडे पळत होता आणि ग्लास सांडत होता. टेबलावर साहिलच्या मित्राला मिळालेल्या भेटवस्तू होत्या साहिल त्या घेउन उगढत होता त्यावेळी त्याची आई त्याच्याकडे फक्त बघत होती.

घटना (३)

पूर्वने विचारले की, “मी माझ्या खास मैत्रिणीच्या वाढदिवसाला कोणते कपडे घालू?” त्यावेळी तिच्या आईने ‘तुझ्याकडे असलेल्या कपड्यापैकी तुझ्या आवडीचे छान कपडे घाला’ असे सांगितले. तसेच आईने भेटवस्तू विकत घेताना पूर्वाला खेळण्याच्या दुकानात विचार करून ठरवायला सांगितले.

प्र. ५ शालापूर्व बालकांमध्ये खाली दिलेल्या भावनांच्या उद्दीपनांची कारणे लिहा.

- (१) मत्सर
- (२) भीती
- (३) राग
- (४) आक्रमकता

प्र. ६ खालील दिलेल्या भावना समृद्ध करण्यासाठी (enhanced) मार्ग सूचवा.

- (१) प्रेम आणि आपुलकी
- (२) आनंद

प्र. ७ टीपा लिहा.

- (१) भांडण
- (२) लाजाळूपणा
- (३) नकारात्मकता

प्र. ८ उदाहरणे देऊन स्पष्ट करा.

- (१) शिस्तीचा अर्थ आणि महत्त्व
- (२) सामाजिकरण प्रक्रियेतील घटक
- (३) स्व-जाणीव
- (४) भावना समजणे आणि भावनांचे नियमन

प्रकल्प / स्वयंअध्ययन

तुमचे कुटुंब, शेजारी आणि सभोवतालचे लोक यांचे निरीक्षण करा.

- स्त्रिया व पुरुष यांच्या वेगवेगळ्या भूमिकांचे वर्णन करा.
- तुम्हाला असे वाटते का, की स्त्रिया व पुरुष यांनी विशिष्ट भूमिका बजावल्यात?
- असे तुम्हाला का वाटते?

